

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫ**

**Ч. АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ
И. АРАБАЕВ АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИ**

Д 10.09.394 ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШ

Кол жазма укугунда
УДК. 413.1. (575.2) (043.3)

Акматов Нурбек Рахматуллаевич

Ысык-Көл облусунун топонимиясы

Адистиги: 10.02.01 – кыргыз тили

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук
даражасын алуу үчүн жазылган диссертациянын
авторефераты

Бишкек – 2010

Диссертациялык иш **К.Тыныстанов** атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университетинин кыргыз тил илими кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчи: филология илимдеринин кандидаты,
доцент **К.К.Конкобаев**

Расмий оппоненттер: филология илимдеринин доктору,
профессор **Ш.Ж.Жапаров**
филология илимдеринин кандидаты,
доцент **Л.С.Сулайманова**

Жетектөөчү мекеме: **Ж.Баласагын** атындагы Кыргыз улуттук университетинин Кыргыз тил илими кафедрасы

Диссертация 2010-жылдын 15-майында саат 10до Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институту жана И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетиндеги филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын ыйгаруу боюнча Д 10.09.394 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот.

Дареги: 720071, Бишкек шаары, Чүй проспектиси, 265 а.

Диссертация менен Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Борбордук илимий китепканасынан таанышууга болот.

Автореферат 2010-жылдын 5-апрелинде жөнөтүлдү.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы, филология
илимдеринин кандидаты

Жайлообаев Б.А.

Иштин жалпы мүнөздөмөсү

Теманын актуалдуулугу. Диссертация кыргыз топонимика илиминде атайын изилдөөгө алына элек Ысык-Көл облусунун топонимиясын ар тараптан лингвистикалык жактан иликтөөгө арналган. Ысык-Көлдүн жер-суу аттары бүгүнкү күнгө чейин айрым окумуштуулардын макалаларында, топонимикалык эмгектеринде учкай каралганы болбосо, ырааттуу түрдө атайын илимий изилдөө жүргүзүлгөн эмес. Бул диссертациялык изилдөөдө кыргыз тили жана кыргыз топонимика илиминде биринчи жолу Кыргызстандын белгилүү региону атайын илимий талдоонун объектиси болду. Себеби мындай багыттагы изилдөөнүн аткарылышы ошол аймактагы жашаган элдин, же тарыхта жашап өткөн элдердин социалдык жана коомдук абалдарынан кабар берет. Ошол элдердин тилдериндеги каражаттарды бузбай сактагандыгына байланыштуу маанилүү тарыхый булактык касиетке ээ болот. Бул материалдарды жыйнап, системалаштыруу, изилдөө объектисин тактоо өзгөчө мааниге ээ. Ошону менен катар изилдөөгө алынган региондогу жер-суу аттарын сактоо жана аларды колдонуудагы практикалык жумуштарда кыргызча туура жазуу, башка тилдерде пайдаланууда туура транскрипциялоо, транслитерациялоодо да зарылдык бар экендиги талашсыз. Жогоруда көрсөтүлгөн жагдайлар бул изилдөөнүн **актуалдуулугун** далилдеп турат.

Изилдөөнүн максаты жана милдети. Иштин негизги максаты топонимдерге негиз болгон тилдик каражаттарды, фонетикалык, морфологиялык жана синтаксистик кубулуштарды, Ысык-Көл топонимиясынын тилдик катмарларын жана кыргыз тилинин тарыхын комплекстүү планда изилдөөдө кошумча салым киргизүү болуп саналат.

Изилдөөнүн максаттарын ишке ашыруу үчүн төмөндөгүдөй милдеттери коюлат:

1. Топонимдерди жыйноо, системага салуу;
2. Топонимдерди тилдик жактан иликтөө;
3. Топонимдердин пайда болуусун, тил чөйрөсүндөгү өнүгүүсүн аныктоо;
4. Топонимдерди фонетикалык, семантикалык, структуралык жана грамматикалык жактан талдоо;
5. Жер-суу аттарынын келип чыгуусуна, калыптанышына тарыхый шарттардын, окуялардын тийгизген таасирин аныктоо;
6. Топонимдерди изилдөөдө элдик уламыштардын маалыматтарын илимий булактардагы маалыматтар менен салыштыруу, алардын келип чыгышын сыпаттоо жана чечмелөө.

Изилдөөнүн булактары, ыкмалары жана методдору. Иштин материалдары 1995–2006-жылдары Ысык-Көл облусунун аймактарынын жергиликтүү тургундарынан суроо жолу аркылуу 5000 ге жакын топоним жыйналган жана ырааттуу системага салынган.

Кыргызстандагы географиялык аттардын сөздүгү, Ысык-Көлдүн 1: 200 000 масштабдагы жана 1: 25 000, 1: 50 000, 1: 100 000 масштабдагы

карталары, республиканын тарых музейлериндеги материалдары кеңири пайдаланылды. Изилдөөнүн теориялык булактары катары лингвистикалык, ономастикалык, түркологиялык эмгектер, тарыхый, географиялык, этнографиялык, археологиялык ж.б. ар түрдүү булактар колдонулду.

Изилдөөнүн методологиялык негизин салыштырма, салыштырматарыхый, статистикалык, форманттык, ареалдык, структуралык, типологиялык жана картографиялык методдор түзөт.

Изилдөөнүн илимий-теориялык негизин А.Абдырахманов, Ү.Асаналиев, С.Атаниязов, Н.А.Баскаков, И.А.Батманов, М.Гельдыханов, А.Григорьев, К.Дыйканов, Д.Исаев, Т.Жанузаков, Ш.Жапаров, Х.Карасаев, М.Кашгари, Е.Койчубаев, Г.Конкашпаев, К.Конкобаев, А.Н.Кононов, Ж.Мамытов, О.Т.Молчанова, Ж.Мукамбаев, С.Ж.Мусаев, В.А.Никонов, Б.О.Орузбаева, В.В.Радлов, А.А.Реформатский, К.Сейдакматов, Б.А.Серебренников, О.Султаняев, А.В.Суперанская, С.Сыдыков, Э.Р.Тенишев, К.К.Юдахин, Б.М.Юнусалиев ж.б. түркология илиминде жетишилген илимий-теориялык жоболору, аныктамалары, тарых жана этнография, география илимдери боюнча С.М.Абрамзон, Н.И.Аристов, В.В.Бартольд, А.Н.Бернштам, Н.Я.Бичурин, Ч.В.Валиханов, Д.Ф.Винник, Ж.Карамолдоев, Э.М.Мурзаев, В.П.Мокрынин, В.М.Плоских, Ш.Токомбаев, Т.Чороев, Ю.С.Худяков, С.У.Умурзаков ж.б. авторлордун эмгектери жана изилдөөлөрү түзөт.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы. Ысык-Көл облусунун топонимиясы биринчи жолу комплекстүү түрдө лингвистикалык талдоого алынды. Илимий булактарга анализ жүргүзүлдү. Топонимдер диахрондук жана синхрондук планда талданып, кайсы тилдик катмарга тиешелүүлүгү аныкталды. Мааниси жана этимологиясы акыркы мезгилдерге чейин белгисиз болуп келген топонимдер жана чечмелениши боюнча талаш-тартыштарды жараткан жер-суу аттары, ошондой эле жалпы элдин эсинен чыгып, колдонулбай калган географиялык аттар да каралды. Иштин дагы бир жаңылыгы кыргыз тилинин негизинде келип чыккан топонимдердин айрым изилдөөчүлөр тарабынан санскрит, монгол тилдерине тиешелүү деп эсептелип жүргөн топонимдердин кыргыз тилине эле тиешелүүлүгү боюнча аргументтүү сунуштар берилип, алардын тилдик катмарларга тиешелүүлүгү аныкталды. Жер-суу аттары белгилүү деңгээлде системага салынды, тилдик каражаттары аныкталды.

Иликтөөнүн жыйынтыгынын негизинде сөздүк түзүлдү. Иштеги илимий тыянактар, гипотезалар теориялык изилдөө иштеринде, жалпы түркологияда жана кыргыз тил илиминде, тарых жана этнография, география жана өлкө таануу илиминде, картографияда, геологияда, биология, зоология, философия, психология жана социология илимдеринде баалуу маалымат катары пайдаланылышы толук ыктымал.

Изилдөөнүн илимий-теориялык жана илимий-практикалык мааниси. Ысык-Көл топонимиясын изилдөөнүн илимий-теориялык жана практикалык мааниси өтө чоң. Изилдөөнүн жыйынтыктары кыргыз тилинин тарыхый лексикологиясын жана тарыхый грамматикасын түзүүдө,

ономастикалык сөздүктөрдү (кыргыз топонимдеринин сөздүгүн) түзүүдө, кыргыз элинин этникалык тарыхын, көөнө маданиятын, тектеш түрк жана башка элдер менен өз ара байланыштарын жалпылаштырган илимий эмгектерди, окуу китептерин, типтүү программаларды, усулдук колдонмолорду, ар кандай масштабдагы карталарды түзүүдө чоң мааниси бар.

Изилдөөнүн материалдары жогорку окуу жайларынын тарых, география жана филология факультеттеринин окуу программаларына атайын курс катары киргизүү жана орто мектептердин тарых, география жана кыргыз тили сабактарында окутулушу мүмкүн. Топонимикалык материалдардын лингвисттер, тарыхчылар, этнографтар, географтар, археологдор жана орто мектептердин мугалимдери, жалпы окурмандар үчүн да практикалык мааниси бар.

Изденүүчүнүн жеке салымы. Бул диссертация автордун жыйнаган факты-материалдарынын негизинде жеке өзү жүргүзгөн талдоолордун, иликтөөлөрдүн натыйжасы болуп эсептелет.

Коргоого коюлуучу илимий-теориялык жоболор. Кыргыз топонимика илими теориялык жактан тактоолорго муктаж тармактардын бири. Бул эмгекте төмөнкү теориялык жоболор коюлду:

- топонимдер – кыргыз тилинин диахрондук жана синхрондук калыптаныш этаптарында жана кыргыз элинин этномаданий, этносоциалдык, жана этникалык тарыхын аныктоодо тилдик негизги каражаттардан;

- кыргыз топонимика илиминин өнүгүш жана калыптаныш системасында аймактык топонимдер системасы өзгөчө орунга ээ;

- Ысык-Көл топонимдерин комплекстүү планда жыйноо, системага салуу, жана аны анализге алуунун илимий-теориялык жана практикалык мааниси жогору;

- түрк катмары Ысык-Көл топонимиясынын негизин түзөт жана топонимдердин 80 – 85 % ы нагыз кыргыз катмарына тиешелүү. Ошондой эле аймактык топонимияда тилдик контакт, байланыштардын изи сакталган;

- топонимдердин этимологизациясын аныктоодо тилдик кубулуштар чоң мааниге ээ. Ошону менен катар топонимдерди изилдөөнүн тил илими үчүн гана эмес, илимдин башка тармактары үчүн да зарылчылыгы бар;

- жер-суу аттары физикалык географиянын реалдуулугун чагылдыргандыктан, топонимдердин пайда болушунда географиялык терминдер негизги база боло алат.

Изилдөөнүн апробацияланышы жана жарыяланышы. Диссертация К.Тыныстанов атындагы ЫМУнун кыргыз тил илими кафедрасында, УИАнын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Окумуштуулар кеңешинин жыйындарында жана Ош МУнун кыргыз тил илими кафедрасынын кеңейтилген отурумунда талкууланды. Эмгектин айрым бөлүмдөрү боюнча “Борбордук Азияда туризмди, меймандостукту окутуу” деген темадагы ЫМУнун илимий-практикалык конференцияда (Каракол, ЫМУ 2006, 26-сентябрь), “Кыргыздын биринчи кызыл

профессору” аттуу илимий-теориялык конференцияда (Каракол, ЫМУ, 2006, 6-октябрь), академик И.А.Батмановдун 100 жылдык мааракесине арналган Эл аралык илимий-теориялык конференцияда (Бишкек, УИАнын Тил илими институту, 2006, 14-декабрь), Ж.Шүкүровдун 100 жылдыгына арналган Эл аралык илимий-теориялык конференцияда (Бишкек, УИАнын Тил илими институту, 2006, 15-декабрь), “Кыргызстандын келечеги – мамлекеттик тилинде” республикалык илимий-практикалык конференцияда (Бишкек, КУУ, 2008, февраль), “Роль и место исторических личностей в Иссыккульском регионе XVIII – XX вв” деген темадагы республикалык илимий-практикалык конференцияда (Каракол, ЫМУ, 2008, 9-апрель), “Кыргыз илимий терминология маселелери” аттуу республикалык илимий-практикалык конференцияда (Каракол, ЫМУ, 2008, 30-май) илимий баяндамалар жасалды.

Эмгектин айрым бөлүмдөрүнүн кыскача мазмунун чагылдырган 7 макала ЫМУнун “Вестник” жана “Кыргыз тили жана адабияты” (ИГУ им. К.Тыныстанова, илимий-практикалык басылма) жана “Ж.Баласагын атындагы Кыргыз мамлекеттик улуттук университетинин жарчысы” илимий журналында жарыяланды. “Ысык-Көл жер-суу аттарынын сөздүгү” (Каракол, 2009, 224 бет) жана “Ысык-Көл топонимиясы” (Каракол, 2009, 244 бет) монография басылды.

Диссертациянын түзүлүшү, көлөмү. Иш киришүүдөн, үч бөлүмдөн, корутундудан, шарттуу кыскартуулардан, колдонулган адабияттардын тизмесинен турат. Диссертацияга “Ысык-Көл облусунун топонимиясында колдонулган географиялык терминдердин түшүндүрмө сөздүгү” тиркеме катары киргизилди.

Иштин жалпы көлөмү – 189 бет, диссертациялык изилдөө – 163 бет. Шарттуу кыскартуулар – 2 бет. Колдонулган адабияттардын тизмеси – 17 бет. Тиркеме – 6 беттен турат.

Диссертациянын негизги мазмуну

“Киришүүдө” теманын актуалдуулугу, диссертациянын максаты жана милдеттери, изилдөөнүн булактары, ыкмалары жана методологиясы, илимий жаңылыктары, теориялык жана илимий практикалык мааниси, коргоого коюлуучу жоболору, апробацияланышы жана жарыяланышы, диссертациянын түзүлүшү, көлөмү көрсөтүлдү. Ысык-Көлдүн географиялык жана тарыхый мүнөздөмөсү кыскача баяндалды. Кыргызстандагы топонимикалык изилдөөлөрдүн тарыхына кыскача баяндамасы берилди.

Иштин биринчи бөлүмү **“Ысык-Көл топонимиясына негиз болгон тилдик каражаттар”** деп аталат. Бул бөлүмдүн биринчи бөлүгү “Ысык-Көл топонимиясын атоодо колдонулган сөздөр” деп аталып, Ысык-Көл топонимиясында кездешкен омоним, синоним, антоним, калька, тавтология, диалектилик сөздөр, эскирген сөздөрдөн куралган топонимдер, топонимикалык полисемия, метафора, метонимия, синекдоха кубулуштары, табу, эллипсистик көрүнүштөр белгиленди.

1.1.1. Топонимдердеги омонимия. Изилдөөгө алынган аймакта айтылышы, жазылышы бирдей, бирок мааниси ар башка сөздөр – омонимдер географиялык терминдерде жана топонимдердин өздөрүндө да түзүлгөн.

Диссертацияда омоним топонимдер географиялык терминдерден, көп маанилүү сөздөрдүн семантикалык өнүгүүсүнөн жана морфологиялык каражаттар аркылуу келип чыгары көрсөтүлөт.

Топонимдердеги омонимдер кыргыз элине көпчүлүк аттардын башка тилдердин негизинде киргендигинин натыйжасында да болгон. Тилдин өнүгүү процессинде эл аларды эне тилинин фонетикалык мыйзамдарына ылайык айтышкан. Ал аталыштар жана айрым башка тилдерден кабыл алынган сөздөр омонимдик аттарды пайда кылган. Омонимдерди алардын компоненттери да түзөт. Ысык-Көл топонимиясында сырттан кирген сөздөр аркылуу, т.а., жалпы түрк тилдери, иран-араб, монгол тилдеринен, орус тилинен пайда болгон омоним сөздөр да учурайт.

1.1.2. Синонимия. Жер-суу аттарын пайда кылган сөздөр лексикалык-семантикалык топторго бөлүнгөндө, алардын бир нечесинин синонимдик катарын көрүүгө болот. Кээ бир синонимдер адабий тилде жана анын диалектилериндеги сөздөрүндө, аны менен бирдикте, сырттан кирген сөздөрдө да кездешет. Мисалы, адабий тилдеги **булак** деген гидронимдик терминдин түрдүү эквиваленттери бар.

1.1.3. Антонимия. Топонимдердин курамында мааниси бири-бирине карама-каршы сөздөр – **антонимдер** да бар. Алар, көбүнчө кошмок сөздөрдүн биринчи компонентин түзүү менен бирдикте, объектилердин өзгөчөлүгү, түсү жана багытты көрсөткөн маанини ж.б. билдирет. Мисалга алсак, *баш – аяк: Башкы-Көл – Аяккы-Көл, Башкы-Саз – Аяккы-Саз ж.б.*

1.1.4. Калька. Ысык-Көл топонимиясында айрым топонимдер **калька** аркылуу да пайда болгон. Мындай калькалоо жолу аркылуу сөз жасоодо кыргыз тили үчүн орус тилиндеги үлгүлөр кеңири пайдаланылат.

Семантикалык калька. Бир сөздүн маанисин башка бир тилдеги ошол эле сөздүн маанисин өзүнө көчүрүп алуу жолу менен пайда болсо, семантикалык калька аркылуу пайда болгон топоним болот. Мисалы: *Кайрак – Богара, Таштак – Каменка, Балыкчы – Рыбачье*. Топонимдерде курамы эки, же андан ашык уңгулардан турган татаал сөздөрдүн же туруктуу сөз тизмектеринин калькаланышынан пайда болгон синтаксистик калькалар да учурай тургандыгы байкалат: а) толук калька: *Пристань Пржевальск – Пржевальский пристаны, Светлая Поляна – Ачык Талаа ж.б;* б) *жарым калька: Южный Эңилчек – Түштүк Эңилчек.*

1.1.5. Кайталануучу жер-суу аттары. Айтылышы, жазылышы жана этимологиялык маанисинин окшош, же кайталаныш жактары боюнча аталган аймакта көптөгөн кызыктуу фактылар бар. Диссертациялык иште район, облус, республика боюнча жана башка республиканын аймактарында кайталанган топонимдер изилденди.

1. Район ичинде кайталанган аталыштар: *Көк-Жайык, Кереге-Таш ж.б.*

2. Ысык-Көл облусунун райондорунда кайталанган жер-суу аттары: *Ак-Булак* – 1. Ак-Суу р., айыл, суу. 2. Түп р., айыл, суу; *Телти* 1. Жети-Өгүз суусунун оң куймасы, к.с. 2. Ак-Суу р., Каракол суусунун сол куймасы, к.с.

3. Кыргызстандын облустарында кайталануучу топонимдер: *Ат-Жайлоо* – 1. Жети-Өгүз, Ак-Суу р. 2. Тогуз-Торо, Ноокат, Алай, Ат-Башы р. *Ак-Дөбө* – 1. Жети-Өгүз р., айыл. 2. Ош жана Талас облусунда да айыл бар. *Көл-Төр* – Кыргызстанда тоо, көл, ашуу, к.с., с. аттарында кездешип, 17 жолу кайталанат. *Чолпон-Ата* – 1. Ысык-Көл р., тоо. 2. Кемин, Ысык-Көл р., к.с. 3. Ысык-Көл обл., шаар, Талас обл., айыл.

4. Кыргызстандагы географиялык аттардын башка республикаларда кайталанышы: Окшош жер-суу аттары Казакстандын жана Түштүк Сибирдин топонимиясында өтө көп кездешет. *Каракол* топоними республика боюнча 15 жолу кайталанат, Алтайда да бар. *Сары-Булак* – республика боюнча 28 жолу кайталанат, Казакстанда да бар.

1.1.6. Диалектилик сөздөрдөн түзүлгөн топонимдер, жалпы элдик тилге бирдей тарабаган, тараса да тыбыштык курамы, морфологиялык түзүлүшү, семантикалык мааниси, сөз айкалышы айырмаланган же бир жерде айтылып, экинчи бир жерде жолукпаган сөздөрдөн пайда болот. Ысык-Көл топонимиясы адабий тилдин нормаларына ылайык жаралган. Бирок аз сандагы диалект сөздөрдөн түзүлгөн жер-суу аттарынын болуусу да ыктымал.

Шанак – түштүк диалектиде “ич топу” (тебетейдин астынан кийилет). Бул сөз адам аты аркылуу Ак-Суу р. айылга коюлган. *Ичке-Суу* – Түп р. айылдын, суунун аты. Түштүк диалектиде *Ничке-Суу* түрүндө колдонулат. Ысык-Көл говорунда айылдардагы чоң көчөлөрдүн туурасынан кеткен кичи көчөлөрү Забылке деп аталат.

Турук – Каркырадагы жер аты. *Турук* – “кайберендер кача албай камалып кала турган аска жер”. *Сеңир* – “тоо” деген мааниде болсо, *Үкөк* түндүк диалектиге гана мүнөздүү болгон. Бул топоним Ысык-Көл сыртында кездешет. Ошондой болсо да адабий тилдеги сөз катары колдонууга алынган.

1.1.7. Эскирген сөздөрдөн куралган топонимдер. Белгилүү бир тарыхый доордун көрсөткүчү катары тилде али колдонулган сөздөрдүн тобу – историзмдер топонимдерде да кездешет. Мисалы: *Дулдул-Тоо*, Ысык-Көл р. сакталган топоним. *Дулдул* – аттын эң чыдамдуусу, күлүгү, “белги”, “касиеттерге” байланышкан историзм.

Лексикалык-морфологиялык историзм катарында жер-суу, айыл-шаар аттарына байланышкан историзмдер: *Пржевальск* – *Каракол*, *Кара-Буурул* – *Темир*, *Сабатар* – *Боз-Булуң*, *Шың-Ата* – *Фрунзе ж.б.*

Историзм топонимдер мезгил талабына ылайык кайрадан атоо аркылуу, жаңы ат берүүдөн улам мурунку аталыш колдонулуудан чыга баштап, тарыхый эмгектерде гана пайдаланылып калат.

Диссертацияда көп маанилүүлүктөн пайда болгон жер-суу аттары да каралды.

1.1.8. **Топонимиялык полисемия.** Кыргыз

топонимиясынын курумунда кездешкен айрым географиялык терминдердин негизги термин маанисинде топоним катары бир сөздүн көп маанини билдирүүсү – полисемиянын натыйжасында пайда болот. Мисалы: *тумшук, бел, моюн, баш, кабырга, чеке, жаак, бет, далы, каптал, киндик, этек, колтук ж.б.* Бул сыяктуу терминдер түрдүү географиялык объектилерди (дөбөлөр, кырлар, жарлар ж.б.) адамдын жана жаныбардын анатомиялык мүчөлөрүнүн окшоштугуна салыштыруунун натыйжасында аталган, б.а., эки предметтин формасы жана функциясына карата метафоралык касиетке өткөн. Бул өзгөчөлүктү Ысык-Көлдөгү топонимдердин мисалында көрүүгө болот: *Киндик-Дөбө, Далы, Жаак, Кабырга, Мээ, Бөйрөк, Ашказан ж.б.*

Ысык-Көл топонимиясында полисемиялык жагдайда келип чыккан топонимдер көп санда. Ошондуктан алар шарттуу түрдө 13 топко бөлүштүрлүп каралды.

Топонимдерде көп маанилүүлүктүн пайда болуу жолдору метафоралык, метонимиялык, синекдохалык өтмө маанилер аркылуу ишке ашырылат.

Топонимдердеги метафора. Адамдар өздөрүн курчап турган айлана-чөйрөдөгү өтө ар түрдүү заттарды, көрүнүштөрдү, кыймыл аракеттерди, өз ара салыштырат, окшоштурат. Ошол окшоштуктардын натыйжасында бир сөз экинчи бир сөздүн ордуна колдонулат да, тилде өтмө метафоралуу маани пайда болот. Мисалы: *бет* – 1. Адамдардын жүзү, өң жагы. 2. Нерсенин үстүңкү сырт жак тарабы. 3. Каптал тарап. 4. Барактын эки жак тарабы. 5. Бир багытты көздөөнү билдирүү үчүн колдонулат. 6. өт. Уят, абийир. Ушул сыяктуу эле адамдардын дене мүчөлөрү, көптөгөн буюм-тайымдар башка бир түшүнүктөргө карата метафоралашат.

Топонимиядагы метонимия кубулуштары. 1. Жердин, өлкөнүн, аймактын аты анда жашаган элдин атына же анын тескерисинче, элдин аты жердин, аймактын атына өтүп, эл да, жер да бирдей эле сөз менен аталып калат: *Чырак, Сабатар, Кара-Такыя, Бостери* уруунун, жердин аты. Эл атынан жердин аталышына өткөн.

2. Жердин, шаардын атынан чыгарылган буюмдун, тамак-аштын ж.б. атын белгилөө үчүн колдонууга: *“Кум-Төр” алтын кени, “Сары-Жаз” руда кени, “Мундуз” кирпич заводу, “Кокуй-Көл” бирикмеси, “Тоң” балык чарбасы, “Чолпон-Ата” жылкы заводу, “Оргочор” асыл-тукум заводу, “Барскоон” ширеси ж.б.*

Топонимияда **синекдоха кубулушу** да байкалат. Мисалы: *Балтыр-Бешик-Көл* аталышын киргизүүгө болот. *Балтыр-Бешик* – “кичинекей бешиктеги, эмчектеги бала” деген мааниде.

1.1.9. Жер-суу аттарындагы табу. Тергөө сөздөр кыргыз элинде улуу адамдын атын башка сөз менен тергеп айтуунун негизинде келип чыккан. Бул кубулуш аз санда болсо да айрым антропотопонимдерде жана гидронимдерде сакталгандыгы байкалат: ***Жайылма*** – ***Шапак***, Ак-Суу р.; ***Буркан*** – Жети-Өгүз жана Тоң р. суунун, мөңгүнүн, көлдүн аты. Ж.Мукамбаевдин жазгандарына караганда, Ысык-Көлдө Калмак, Калмакбай деген аттарды *Буркан* деп тергешкен.

1.1.10. Эллипсистик топонимдер. Бир сөздөн турган топонимдер көп учурларда грамматикалык түспөл алуу жолу менен эллипсистик мүнөзгө ээ болуп, аныктоочтун да аныкталгычтын да милдетин аткарып кала берет. Ысык-Көл топонимиясында бир кыйла жер-суу аттары эллипсистик мүнөздө колдонулат. Мисалы, *Чырак* топоними. Иликтөөбүздө **чырак тамга** уруусунун эли жашагандыктан, айыл аты уруунун атынан аталган. *Чырак тамга* уруусунун эн тамгасы алардын малдарына да басылган. Уруунун аталышындагы *тамга* деген аныкталгычы айтылбай, түшүп калуунун натыйжасында **Чырак** түрүндө аталып кеткен.

Чолок-Арал – Жети-Өгүз р. жер аты. Азыркы учурда бул жер **Арал** түрүндө аныктоочу түшүрүлүп аталат.

Биринчи бөлүмдүн экинчи бөлүгү “**Ысык-Көл топонимиясындагы географиялык терминдер**” деп аталып, мында географиялык терминдердин топонимдерди жасоодогу орду белгиленип, талдоого алынат. Иликтөөнүн негизги объектиси катары Ысык-Көл топонимиясындагы айрым географиялык терминдер, мисалы, *керүү, жылга, жыбыт, жыбытча, кайкы, секи, секиче, куйма, өстөн, өлкө, ирим, күдүр, күбүр* ж.б. алынды. Талдоого көпчүлүгү Ысык-Көлдүн тоолорунда, сырттарында тоо беттериндеги өзгөчөлүктөргө байланыштуу терминдер, аталыштар алынды. Биздин топтогон материалдарыбыздын 55 – 60% географиялык терминдер түзөт. Географиялык терминдер топонимдерди пайда кылууда негизги каражаттардын бири. Аларды иликтеп-изилдөөнүн практикалык да, илимий-теориялык мааниси да чоң. Жогоруда көрүнгөндөй, Ысык-Көл топонимиясындагы тилдик каражаттар географиялык терминдерден жана кадыресе сөздөрдөн түзүлгөндүгүнө күбө болдук.

Экинчи бөлүм “**Ысык-Көл топонимиясындагы фонетикалык, морфологиялык жана синтаксистик кубулуштар**” деп аталат.

Топонимдерге анализ жүргүзүүдө фонетикалык, морфологиялык жана синтаксистик кубулуштарды байкоого болот. Топоним, баарынан мурда, сөз болгондуктан, анда фонетикалык жагынан тыбыштык өзгөрүүлөр, үндөшүү, үнсүз тыбыштардын жумшарышы, ассимиляция, диссимиляция, метатеза, морфологиялык жагынан уңгу, мүчө, синтаксистик жактан сөз айкашы, сүйлөм ж.б. кубулуштар толук сакталат.

Экинчи бөлүмдүн биринчи бөлүгүндө топонимдердеги **фонетикалык кубулуштар** талдоого алынды.

2.1.1. Топонимдердеги үндөшүү мыйзамы. Кадыресе сөздөрдөгүдөй эле кыргыз топонимдеринде сингармонизм кубулушу тил күүсү жана эрин күүсү боюнча өзгөрөт.

2.1.2. Топонимдердеги үндүү тыбыштардын түшүп калуусу. Кыргыз тилиндеги эки же андан ашык муундуу сөздөргө айрым сөз мүчөлөрү уланганда, ал сөздүн аяккы муунундагы үндүү тыбыштын түшүп калуу учурлары кездешет. Бул, көбүнчө, басым башка муунга оошуп кетишинин негизинде келип чыгат жана түшүп калуу *ы, и, у, ү* тыбыштарына гана таандык болот: *айыл+ы – айлы, Телити – Телти ж.б.*

Жанаша айтылган сөздөрдүн биринчиси үндүү менен аяктап, ага удаалаш айтылган экинчи сөз да үндүү менен башталса, көбүнчө, биринчи сөздүн аяккы үндүү тыбышы түшүп айтылат. Бирок орфографияда алардын толук формалары сакталат: *Карой – Кара-Ой, Торайгыр – Тору-Айгыр, Жетөгүз – Жети-Өгүз ж.б.*

Айрым топонимдерде үндүү тыбыштардын кошулуп айтылганын да учуратабыз: *Барыскоон – Барскоон ж.б.*

2.1.3. Топонимдердеги үнсүз тыбыштардын жумшарышы

Кыргыз тилинде үндүүлөрдүн таасирине карай жумшарып айтылуучу тыбыштардын саны өтө эле аз. Алар **к, п**. Бул тыбыштар үндүүлөр аркылуу жумшарып өзгөрүшү, көбүнчө, регрессивдүү ассимиляциялык кубулуштарга жатат. Мүчөдөгү үндүү тыбыштар өзүнөн мурдагы каткалаң үнсүздөргө таасир этет. Мисалы, *Агала-Таш – Ак-Ала-Таш ж.б.*

Бири-бирине катар келип айтылган эки сөздүн биринчиси каткалаң **к, п** тыбыштарынын бири менен аяктап, андан кийинки сөз үндүү тыбыш менен башталса, ал каткаландар өзүнөн кийинки үндүү тыбышка карата өзгөрүп, **г, б** тыбыштарына өтөт, бирок мындай өзгөрүү орфографиянын нормаларына ылайык келбейт: *Түндүг-Алма – Түндүк-Алма, Эшег-Арт – Эшек-Арт ж.б.*

2.1.4. Топонимдердеги ассимиляция кубулушу

Ысык-Көл топонимиясында түрк тилдериндеги сөздөрдөн пайда болгон көпчүлүк топонимдердин тобу ассимиляциялык кубулуштарга толук жана жарым жартылай сингармонизмдин мыйзамдарына баш ийдирилет. Топонимдерде прогрессивдүү жана регрессивдүү ассимиляциянын экөө тең учурагандыгы байкалат.

Прогрессивдүү ассимиляция. Топонимдердеги үнсүз тыбыштардын алга карай окшошуп өзгөрүшү уңгу менен мүчөнүн айкалышкан жеринде же бири-бирине жанаша айтылган эки сөздүн ортосунда каткалаң+жумшак болуп кабатталып келген абалда, сөздүн аяккы тыбышы каткалаң үнсүз тыбыш менен аяктаса, ага жалганган мүчөнүн же жанаша айтылган экинчи бир сөздүн башындагы жумшак үнсүз да өзүнүн каткалаң түгөйүнө өтөт: 1) **б – п:** *Итбайдын коосу – Итпайдын коосу;* 2) **г – к:** *Атган-Көл – Аткан-Көл.*

Регрессивдүү ассимиляция. 1) **н>ң.** *Дунган-Өлчү – Дуңган-Өлчү, Күңгөй-Тегерек – Күңгөй-Тегерек.* Бул мисалдарда уңгу менен мүчөнүн же жанаша айтылган эки сөз ортосунда **н+г** болуп кабатталган үнсүздөрдүн кийинкиси (**г, к**) өзүнөн мурдагы үнсүзгө (**н** тыбышына) таасир этип, аны **н – ң** түрүнө өзгөрттү.

2) **з>с.** *Бозтери – Бостери, Музтаг – Мустаг.* Бул топонимдердеги каткалаң **т** тыбышы өзүнөн мурунку тыбышты каткалаң түргө өзгөрттү.

3) **н – м.** Бир сөз ичинде же жанаша айтылган эки сөздүн ортосунда **н+б** болуп кабатталып айтылган үнсүз тыбыштардын экинчи түгөйү (**б, м**) кош эринчил болгондуктан, ал өзүнөн мурдагы **н** тыбышын кош эринчил **м** тыбышына өткөрүп, анын натыйжасында **нб – мм** сыяктуу өзгөрүү пайда болот. Аны төмөнкү топонимдин мисалында көрөбүз: *Айланна – Айламна.*

2.1.5. Топонимдердеги диссимиляция (окшошпоо) кубулушу. Топонимдердеги бул кубулуш айрым гана үнсүздөрдүн бири-бирине кабат

келип айкалышкан комбинациясында учурай турган жана ассимиляцияга караганда анча активдүү өнүкпөгөн тыбыштык кубулуш болуп саналат. Топонимдерде бул кубулуштар төмөнкүдөй учурларда байкалат:

1) **-луу, -лык, -ны** мүчөлөрүнүн башкы **л, н** тыбыштары сөз аягында колдонулган жумшак үнсүздөргө кабат келип айтылган учурда **л – д** жана **н – д** болуп өзгөрөт. Жазууда булардын өзгөргөн түрлөрү толук сакталат: *-лык: Бир+лык – Бирлик, От+лык – Оттук; -луу: Коён+луу – Коёнду, Шамал+луу+сай – Шамалдуу-Сай; -ны: Бор+ны – Борду ж.б.*

2) топонимдерде үнсүз тыбыштардын диссимиляциялык кубулуштарынын дагы бир көрүнүшү бир сөз ичинде жана жанаша айтылган эки сөз ортосунда учураган **ч+с, ч+т, ч+ч, ч+ж** сыяктуу тыбыштык айкалыштардын негизинде пайда болот. Мындай айкалыштарда *с, т, ч, ж* тыбыштарынын таасири менен өзүнөн мурдагы *ч* тыбышы **ч>ш** тыбышы болуп өзгөрөт: *Чакай-Качты – Чакай-Кашты, Үч-Чат – Үш-Чат ж.б.* Жазууда бул сыяктуу топонимдердин өзгөрбөгөн түрүнө гана жол берилген.

2.1.6. Топонимдердеги метатеза. Топонимдерде тыбыштардын орун алмашып айтылуу учурлары – метатеза да кездешет. Бул кубулуш сөздүн башында да, ортосунда да болот. Мисалы, *Жылаңач – Жыңалач, Кызыл-Өңүт – Кызыл-Үңөт ж.б.*

2.1.7. Топонимдердеги үнсүз тыбыштардын түшүп калуусу. Айрым топонимдерде үнсүз тыбыштардын түшүп калуу учурлары да байкалат. Үнсүз **г** тыбышы түшүрүлүп, адабий тилде колдонулуп кеткен Сары-Жаз сыртында *Эңилчек* топоними бар. *Эңилчек* суунун, айылдын жана мөңгүнүн аты катары оозеки жана жазуу түрүндө да колдонулат: *Эңилчек – Эңилчек.*

Түп р. *Ичке-Суу*, Ак-Суу р. *Ичке-Жергез*, Жети-Өгүз р. *Ичке-Булуң* сыяктуу топонимдерде **н** тыбышы түшүрүлүп айтылган.

2.2. Топонимдердеги морфологиялык кубулуштар

Сөздөр морфологиялык түзүлүшү жагынан тубаса жана туунду болгондуктан, жөнөкөй топонимдерди тубаса жана туунду (мүчөсүз, мүчөлүү) жөнөкөй топонимдер деп бөлүүгө болот. Алар бир гана сөздүн негизинде келип чыгып, мүчөсүз да, мүчө уланган түрдө да учурайт.

Тубаса жөнөкөй топонимдер ар кандай тематикадагы топтолгон сөздөрдөн жана терминдерден келип чыгат.

Туунду жөнөкөй топонимдер төмөндөгүдөй аффикстердин (мүчөлөрдүн) жардамы менен жасалат: *-лар; -луу; -туу; -чил; -лы, -ли, -лу, -ды, -ди, -дү, -ты, -тү; -чы, -чү; -ык, -ук; -ыш, -еш, -уш, -иш, -үш; -лык, -лук, -лик, -дук, -тук; -дак; -чак; -ма:* (варианттары *-мо, -мө, -ме, кээде -па*); *-ган; -ке.*

Татаал топонимдер. Кыргыз топонимиясында биринчи жолу бул маселени иликтөө иши топонимист Д.Исаевдин жана К.Конкобаевдин эмгектеринде каралган. Ысык-Көл топонимиясында топонимдердин көпчүлүгү эки түгөйдөн турат, үч компоненттүү топонимдер да бир кыйла учурайт. Ал эми төрт түгөйдөн турган топонимдер аз санда кездешет. Ошондуктан морфологиялык касиетине (белгилерине) карата эки түгөйлүү,

үч түгөйлүү жана сейрегирээк кездешүүчү төрт түгөйлүү топонимдер деп бөлүштүрдүк.

1. Эки түгөйлүү топонимдер. Эки түгөйлүү татаал топонимдерди сөз түркүмдөрүнө жана уланган мүчөлөрүнө карата морфологиялык жети типке бөлүштүрүүгө болот:

1) Зат атооч+зат атооч тибиндеги географиялык аттар.

Бул топонимдик моделде эки түрдүү топонимдер түзүлөт:

а) мүчөсүз татаал топонимдер. Түгөйлөрү зат атоочтордон түзүлүп биринчиси аныктооч, экинчиси аныкталгыч болуп түшөт;

б) мүчөлүү татаал топонимдер. Сөз айкашы тибиндеги топонимдер, эки же үч сөздүн изафеттик байланышы аркылуу түзүлөт.

2.2.3.1. Мүчөсүз татаал топонимдер

Бул топонимдер грамматикалык жагынан ыкташуу жолу боюнча пайда болот. Диссертацияда эки түгөйлүү татаал топонимдер морфологиялык 8 типке бөлүштүрүлдү.

2.2.3.2. Мүчөлүү татаал топонимдер

1. Зат атооч+зат атооч түзүлүшүндөгү жер-суу аттарынын ичинен мүчө уланган географиялык аттар өтө сейрек учурайт.

Мындай мүчөлүү татаал топонимдерди 2 топко бөлүп кароого болот:

а) курамындагы экинчи компонентине III жактын таандык мүчөсү уланган же изафеттик формадагы топонимдер: *Абдрахманов чокусу, Селкинчек жайлоосу ж.б.*;

б) биринчи компоненти илик жөндөмөсүндөгү топонимдер. Мындай топонимдердин экинчи түгөйлүнө III жактын таандык мүчөсү жалганат: *Салмакенин жайлоосу, Кидибайдын сазы ж.б.*

Эки топто тең мүчөлүү татаал топонимдер кыргыз тилиндеги топонимдерде бир топ санда кездешет, өзгөчө көпчүлүгү микротопонимдердин составында учурайт.

2. “Сын атооч+зат атооч” тибиндеги топонимдер. Бул түзүлүштөгү географиялык аттар Ысык-Көл топонимиясында татаал топонимдердин кеңири таралган түрү болуп саналат. Синтаксистик жагынан айкаша келген эки түгөйдүн биринчи түгөйү дайыма аныктоочтук милдет аткарып, экинчи түгөйү аныкталгычтын милдетин аткарат. Топонимдин составында ар бир түгөйдүн ички түзүлүшү жагынан бул түзүлүштөгү топонимдер да мүчөсүз жана мүчөлүү татаал топонимдер болуп экиге бөлүнөт.

Сын атооч жана зат атооч сөздөрдөн турган жер-суу аттарынын биринчи түгөйү көбүнчө *-луу, -лы (лыг), -ды* мүчөлөрүнүн жардамы менен зат атоочтордон түзүлгөн туунду сын атооч болуп эсептелет: *Арчалуу-Төр, Кайыңды өрөөнү, Тегирменти суусу, Эчкили-Таш ж.б.*

Аныктоочу сын атооч сөз түркүмүнөн болгон түгөйлөр географиялык объектилердин ар түрдүү сын-сыпаттарын, өзгөчөлүктөрүн мүнөздөйт.

2.2.3.3. Үч түгөйдөн турган татаал топонимдер

Үч түгөйлүү татаал топонимдер эки түгөйлүү топонимдерге салыштырмалуу азыраак санда кездешет: *Орто-Кой-Суу, Ийри-Талды-Булак,*

Сарт акенин Ак-Чийи, Кичи-Көк- Жайык, Кичи-Кур-Сай, Сарыбайдын Короо-Карагайы ж.б.

Төрт сөздөн турган географиялык аттар өтө аз санда кездешет. Мисалы, *Кичи-Сары-Ой-Көл кыштоосу ж.б.*

Экинчи бөлүмдүн **үчүнчү бөлүгүндө топонимдердеги синтаксистик кубулуштар талдоого алынат.** Кошмок сөздөрдөн, сөз айкаштарынан, ажырагыс сөз тизмектериндеги конструкциялардан келип чыккан топонимдердин айкашы, түгөйлөрүнүн бири-бирине байланыш жолдору – булар синтаксистик изилдөө объектисине жакындаштырат. Көпчүлүк топонимдер жөнөкөй түзүлүштө жана татаал түзүлүштөрдө да кездешет.

Кыргыз топонимдеринин тарыхый конструкцияларын көңүлгө алып, алардын кээ бир айкашындагы топонимдерди кыскача талдоого алууга болот.

2.3.1. Сөз айкашы түрүндөгү топонимдер

Компоненттери бири-бирине багынычсыз байланыштагы топонимдер жана компоненттери бири экинчисине багынычтуу байланышта болгон топонимдер болуп эки чоң топко бөлүнөт.

2.3.1.1. Топонимдердеги ыкташуу жолу

Ыкташуу жолу боюнча байланышкан сөздөрдүн морфологиялык каражаты жок. Кыргызстандын, анын ичинде Ысык-Көлдүн топонимиясында ыкташуу жолу менен байланышкан топонимдер көбүрөөк санда кездешет: *Кызыл-Суу, Ак-Дөбө, Арпа-Тектир ж.б.*

2.3.1.2. Топонимдердеги башкаруу жолу

Багыныңкы байланыштын бул жолу боюнча байланышкан кыргыз топонимдери аз санда учурайт. Башкаруу байланышында топонимдердин багыныңкы түгөйү багындыруучу түгөйдөн орун тартиби боюнча биринчи туруп, кыйыр жөндөмөлөрүнүн мүчөлөрү же атоочтуктун *-ар* мүчөсү уланган учурда жасалат. Бул жол менен байланышкан сөз айкаштарында экинчи компонент көбүнчө өткөн чактагы атоочтуктардан, этиштерден жана белгисиз келер чак атоочтуктардын мүчөлөрүнөн жасалган сөздөрдөн, биринчи компоненти болсо көмүскөдөгү кыйыр жөндөмөнүн мүчөлөрү менен келет: *Бөрү-Көрбөс, Боор-Албас, Чеке-Чабар ж.б.*

2.3.1.3. Топонимдердеги таандык байланыш

Эки түгөйлүү географиялык аттардан пайда болгон топонимдердеги байланыш, көбүнчө таандык байланыштын ичинде болот. Ысык-Көл топонимдеринде байланыштын таандык жолу сөз айкашынын эки тибинде кездешет:

а) сөз айкашынын биринчи тибинде биринчи түгөйгө илик жөндөмөсүнүн мүчөсү уланган аттардан, экинчи түгөйгө III жактын таандык мүчөсү уланган сөздөрдөн болот: *Түмөнбайдын жайлоосу, Кулболдунун чокусу ж.б.;*

б) сөз айкашынын экинчи тиби. Биринчи түгөйү илик жөндөмөсүнүн мүчөсүз формасынан, экинчи түгөйү III жактын таандык мүчөсүнөн түзүлгөн аттардан пайда болот: *Күркүрөө жайлоосу, Ара-Бел суусу ж.б.*

2.3.1.4. Топонимдердеги ээрчишүү байланышы

Байланыштын бул жолу менен түзүлгөн топонимдер сүйлөм түрүндөгү сөз айкаштарынан пайда болуп, алардын биринчи компоненти ээге туура келген формасындагы аттардан, экинчи компоненти баяндооч формасында ээге карата сан, жак, түр боюнча өзгөрүп түзүлгөн сөздөрдөн турат: *Өрдөк-Учар, Ит-Өлдү, Орус-Өлдү, Барса-Келбес, Жет-Кайт ж.б.*

2.3.2. Сүйлөм түрүндөгү топонимдер

Курамында этиштер болгон топонимдердин бир топтору сүйлөмдө атрибутив катышын түшүндүрсө, экинчи компоненттери этиштерден турган топонимдердин көпчүлүгүнөн предикативдик катыштагы жөнөкөй сүйлөмдөрдү да жасайт. Анын үчүнчүсүндө кээ бир топонимдерге аздыр-көптүр алардын талдоо изилдөөсүнө алынып, бир нече илимий иштер жазылган.

Окумуштуулардын арасында этиштик конструкциялардын кээ бир түрлөрүнөн сүйлөм жасоо жагдайында бирдиктүү ой жок. Географиялык аттардын азыркы жагдайын көңүлгө алып, экинчи компоненти этиштерден болгон топонимдердин көпчүлүгүн сүйлөм түрүндөгү конструкциялар пайда кылат деген аныктамага таянуу аркылуу топоним сүйлөмдөр төмөндө үч чакта каралды:

1. Өткөн чактагы атоочтуктар менен келген сүйлөм түрүндөгү топонимдер

Бул топонимдердин биринчи компоненти атооч жөндөмөдөгү аттардан, экинчи компоненти өткөн чактагы атоочтуктун *-ган, -ген* аффиксинен уланган сөздөрдөн болот. Атооч жөндөмөгө туура келген аттар сүйлөмдүн (көмүскө) формалдуу жагдайында ээси, экинчи компонент маанисиндеги этиштер баяндоочу эсептелет. Бул топоним сүйлөмдөрдө ээ, бир учурда кыймыл-аракет субъектиси жана кээ бир жагдайларда объекти ролунда келет.

а) Сүйлөмдүн көмүскө ээси кыймыл-аракеттин субъектиси болуп келген абалындагы топонимдер: *Кен-Бышырган, Казан-Куйган ж.б.*

б) Сүйлөмдүн көмүскө ээси аракеттин объектиси болуп келген топонимдер: *Арпа-Себилген, Мерген-Өлгөн, Элик-Бакырган ж.б.*

2. Келер чактагы атоочтуктардан келип чыккан сүйлөм түрүндөгү топонимдер

Эки сөздөн пайда болгон топонимдердин биринчи компоненти атооч жөндөмөдө келген аттардан болот жана алар сүйлөмдө ээ кыймыл аракети субъект эсептелет. Экинчи компонентинде этиштин келер чактагы атоочтуктун формалары кошулат: *Өрдөк-Учар, Күн-Тийбес ж.б.*

Кээ бир топонимдерде сүйлөмдөрдүн ээси болгон сөз жок: *Чукуп-Чыгар, Катую-Агар, Түз-Агар, Өң-Билбес, Узун-Агар ж.б.*

3. Этиштик баяндоочу өткөн чак формасынан болгон сүйлөм түрүндөгү топонимдер

Бул сыяктуу топоним – сүйлөмдөгү этиштик баяндоочтордун уңгусуна *-ды, -ди* өткөн чактын мүчөлөрүнүн уланышы аркылуу жасалат: а) *Доңуз-Өлдү, Кулай-Ашты, Чакай-Качты ж.б.*; б) *Өң-Алды, Жол-Тапты ж.б.*

Аттардан (атоочтордон) жана өткөн чак этиштерден пайда болгон бул топонимдерди сүйлөм түрүндө кароого болот.

Жогорудагылардан башка да бир сөздөн турган топонимдер бир аз санда кездешет. Алардын кээ бирлери жак мүчөлөр менен келет: *Айланды ж.б.*

Этиштик конструкциялар тилдин ички фактыларына ылайык келип чыгуу менен бирдикте, алар тилдин кээ бир формаларын ушул убакка чейин сактаган. Аларды үйрөнүү кыргыз топонимдеринин жасалыш жана түзүлүш типтерин аныктоо үчүн, кыргыз тилиндеги кээ бир белгисиз формалардын тарыхый өсүш жолдорун билүү үчүн маанилүү.

Үчүнчү бөлүм “Ысык-Көл топонимиясы жана кыргыз тилинин тарыхый маселелери” деп аталып, мында кыргыз тилинин калыптанышы жана өнүгүшүнүн кээ бир жагдайлары жана аларга байланыштуу топонимдердин тилдик катмарлары изилдөөгө алынды.

Тарыхый-салыштырма ыкмаларды колдонуу аркылуу жыйналган жана диалектилерде сакталган фактыларды талдоонун натыйжасында кыргыз тилинин байыркы тарыхынын негизги доорлору болжолдонуп белгиленип келди. Бул маселеге академик Б.М.Юнусалиев, Н.А.Баскаков жана Э.Тенишев сыяктуу түрколог-окумуштуулардын кыргыз тилинин калыптануу жана өнүгүүсүнө берген классификациялары негизге алынды.

Иликтөөбүздө Ысык-Көл топонимиясын шарттуу түрдө байыркы түрк (кыргыз), нагыз кыргыз, Түштүк Сибирь (алтай, тува, хакас, шор) катмары, кыргыз-монгол, иран жана орус катмарларына бөлүштүрдүк.

3.1. Түрк лексикалык катмарынын негизинде түзүлгөн топонимдер Кыргыз эли байыркы эл болгондуктан, анын тили да байыркы тил. Кыргыз тили түрк тилдеринин системасына кирет. Түрк катмары – Ысык-Көл топонимиясынын басымдуу бөлүгүн түзөт. Ысык-Көл топонимиясындагы түрк катмары өз ичинен тарыхый жагынан байыркы түрк (байыркы жана орто кыргыз), кыргыз, Түштүк Сибирь (алтай, тува, хакас, шор) катмарларына бөлүнүп каралды.

3.1.1. Байыркы жана орто түрк (кыргыз) катмары

Ысык-Көл топонимиясында байыркы мезгилдерден бери байыркы жана орто кыргыз катмарына таандык төмөнкү жер-суу аттары сакталып келген: *Ала-Тоо, Күнгөй Ала-Тоо, Тескей Ала-Тоо, Ысык-Көл, Кой-Сары, Кой-Суу, Музтаг, Тамга, Барскоон, Тоң, Түп, Татыр, Көк-Жар-Турук, Каркыра, Булан-Сөгөттү, Жети-Өгүз, Чагыр ж.б.*

Окумуштуулар Б.Орузбаеванын, Д.Исаевдин, К.Конкобаевдин жана Е.Койчубаевдин көз караштарына таянуу менен *-лы, -ты, -ды* байыркы түрк (кыргыз) тилинен сакталып калган топоформанттар да ушул катмарга киргизилди: *Күрмөнтү, Алмалуу, Аңыртты, Шылуун-Карагайты ж.б.*

Булан-Сөгөттү – Ысык-Көл р. айылдын аты. Татаал топонимдин биринчи түгөйү *булан* – “багыш” (бугунун бир түрү), экинчи түгөйү *сөгөт* – “тал”, орусча “ива”, “тальник”. *-тү* – “тоо” маанисиндеги байыркы мүчө. *Булан-Сөгөттү* – “талдуу тоодогу багыш” деген мааниден келип чыккан.

Каркыра – Кыргызстандын Ысык-Көл облусундагы тоонун, жайлоонун, өрөөндүн, суунун жана айылдын аты. *Каркыра* топоними жөнүндө эл арасында аңыздар, уламыштар жана илимий пикирлер да бар.

Каркыра ареалдык жактан кеңири таралган топоним. Мисалы, Ош облусунун Алай өрөөнүндө *Каркыра-Көл*, Казакстандын Семипалатинск (Караганда) облусунда *Каракаралы*, Алматы облусунда *Каркара*, Батыш Монголияда *Хархира* аталыштары бар. Бирок топонимди **Каркыра** түрүндө чечмелөө негиздүү. *Каркыра* топоними татаал түзүлүштө *кар* жана *кыра* айкалышында эки компоненттен турат.

Биздин пикирибизде, *Каркыра* топониминдеги *кар* байыркы түрк тилдериндеги “тоо (дөңсөө)”, “тоо кырка”, “тоо жалы”, “тоо кыры”, *кыра* – “кыр” деген географиялык терминдин маанисине ылайык, “кырка тартып, жондонуп чыгып турган бөлүк” деген мааниге туура келет. Демек, *Каркыра* – “тоонун (дөңсөөнүн) кырка тартып, жондонуп чыгып турган бөлүгү, жалы” маанисинде, балким, топонимдин эки түгөйү тең “дөңсөө” деген бир бүтүн маанини билдирген, кайталануу жолу менен пайда болгон топоним.

Чагыр – Ысык-Көл облусунун сыртындагы жердин, жолдун, ашуунун аты. Махмуд Кашгаринин сөздүгүндө: “*Чагыр* – “узкая дорога” деген мааниде берилген. Биздин пикирибизче, *Чагыр* – “кууш жол”.

3.1.2. Кыргыз катмары. Ысык-Көл топонимиясынын басымдуу бөлүгүн кыргыз катмары түзөт. Анда кыргыз адабий тилиндеги, кыргыз диалектилериндеги жана сүйлөшүү тилиндеги ар түрдүү сөздөр кирет. Диссертацияда нагыз кыргыз тилиндеги гидронимдер, ойконимдер жана оронимдер, фитотопонимдер, антропотопонимдер, этнотопонимдер иликтөөгө алынды.

3.1.3. Түштүк Сибирь (алтай, тува, хакас, шор) катмары

Ысык-Көл облусунун аймактарынан жыйналган материалдардын ичинен бир кыйла жер-суу аттары жана алардын маанилери түштүк сибирь (алтай, тува, хакас жана шор) тилдерине туура келери байкалат. Мындай топонимдердин маанилери жергиликтүү жашашкан кыргыз элине жарым-жартылай же толук түрдө түшүнүксүз бойдон калып келе жатат. Ысык-Көл топонимиясында Түштүк Сибирь түрк тилдериндеги жер-суу аталыштарынын болушу толук мыйзам ченемдүү көрүнүш. Академик Б.М.Юнусалиев Алтайдагы топонимдер Кыргызстанда да кайталанарын белгилеген. Н.Баскаковдун макаласы да түздөн-түз алтай жана кыргыз тилдериндеги жалпылыктарга тиешелүү.

Тарыхый маалыматтарга караганда, кыргыз эли Алтайдан Ала-Тоого, Ала-Тоодон Алтайга чейинки аралыкта көчүп-конуп, эки бөлүндү болуп жашап келишкен. Алтай-кыргыз лексикалык параллелдери бул тилдердеги сүйлөгөн элдердин этникалык жакындыгын, тилдик жакындыгын жана алтай, кыргыз элдеринин бир мезгилдерде өмүр тизгинин бирге жылоолошкондугунан кабар берет.

Иликтөөбүздө *Боом*, *Кудургу*, *Күркүрөө*, *Корумду*, *Кулунду*, *Кокуй-Көл*, *Кан-Теңири*, *Каракол*, *Кемин*, *Чүй*, *Жууку*, *Шаты*, *Түргөн* сыяктуу

топонимдер жана *суу, ой, булак, айрык, чоку, таш, тоо, учар, бел, кабак, ашуу, арт* сыяктуу географиялык терминдер түштүк сибирь – кыргыз тилдериндеги жалпылык катары жер-суу аттарында сакталып калгандыгы белгиленди.

Жогоруда айтылгандардан башка да алтай-кыргыз параллелдерине туура келген көп сандаган географиялык терминдер кездешет.

Телти – Жети-Өгүз р. суунун, мөңгүнүн аты. Иликтөөдө *Телти* аталышындагы эки суунун жана эки жердин аты бар экендиги белгилүү болду. Биринчи Телти суусу Жети-Өгүз суусуна оң тарабынан куйса, экинчи Телти суусу Каракол суусуна сол тарабынан куят. Эки суунун башталган жери бир, бирок куйган тараптары эки башка. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө: “Тел – бири-бирине жанаша турган, жанаша жайгашкан эки нерсе. Тел арча. Тел дайра”, - деп түшүндүрүлгөн. Демек, *Телти* – “эки жанаша жайгашкан арча” же “эки окшош жанаша жайгашкан суу” дегенге туура келет. Ал эми *-ты* топонимди уюштуруучу байыркы мүчө. *Тел* сөзү тува тилинде да “эгиз” деген мааниде жана *тел ыяш* – “бир өзөктөн өскөн эки дарак” деген мааниде колдонулат. Ошентип, бул топонимди Кыргыз жана Тува жергелериндеги параллели катары кароого болот.

3.2. Башка тилдердин негизинде келип чыккан катмарлар

3.2.1. Түрк (кыргыз) - монгол тилдеринин лексикалык параллелдеринин негизинде түзүлгөн топонимдер

Кыргыз эли басып өткөн тарыхында монгол тилдеринде сүйлөгөн элдер менен саясий, экономикалык жана маданий жактан байланышта болуп келген. Ошол себептен кыргыз лексикасына башка элдердин тилдеринен көптөгөн сөздөр келип кирген. Кыргыз тилине монгол тилинен кирген сөздөр кайсыл мезгилде киргендиги тууралуу И.А.Батманов, Э.М.Мурзаев, Б.М.Юнусалиев, Ж.Мукамбаев, Ж.Мамытов сыяктуу окумуштуулардын пикирлери бар.

Ысык-Көл облусунда монгол тилдеринин базасында түзүлгөн аз сандагы топонимдер да учурайт. Мындай болушу толук мыйзам ченемдүү көрүнүш, анткени жогоруда окумуштуулар тарабынан белгиленгендей, бул аймактагы топонимдердин түзүлүш процессинде башка элдер менен катар монгол уруулары да чоң мааниге ээ болгондугу тарыхый окуялардан улам белгилүү. Монгол тилдери менен түрк тилдери алыскы тектештик мааниде болгондуктан, кыргыз тилинин сөздүк фондусу менен монгол тилдеринин сөздүк фондусунда жалпылыктар көп экендиги талашсыз.

Түрк жана монгол тилдеринин өз ара аракеттешүүсү жөнүндөгү маселе изилдөөчүлөрдүн көңүлүн эчактан бери эле кызыктырып келген. Түрк-монгол тилдериндеги тилдик жалпылыктары жөнүндө Г.И.Рамстеддин, Е.Д.Поливановдун, В.В.Радловдун, С.Е.Маловдун, Н.А.Баскаковдун, Г.Д.Санжеевдин ж.б. эмгектери арналган.

Кыргыз лексикасындагы монгол тилдеринен кирген сөздөр жана кыргыз-монгол тилдериндеги жалпылыктары тууралуу И.А.Батманов, Б.М.Юнусалиев, Б.О.Орузбаева, С.Кудайбергенов, Х.Карасаев, С.Сыдыков,

К.Дыйканов, топонимисттер Д.Исаев жана К.Конкобаевдин эмгектеринде айтылган.

Каракол – Ысык-Көл облусундагы борбор шаардын, капчыгайдын, суунун аты. Топонимдин келип чыгышы тууралуу бир нече уламыштар бар. Бирок бул элдик уламыштар аталыштын келип чыгышына негиз боло албайт. Жумаш Мамытовдун макаласындагы “*Каракол – чоң суу*” деген чечмелөөсү илимий негизге жакын айтылган пикир. Биздин көз карашыбызда, *Каракол* топонимин экинчи вариантта төмөндөгүдөй талдоону да сунуш кылабыз.

Түрк тилдериндеги Кара-Суу жана Ак-Суу сыяктуу аталыштар көптөгөн изилдөөчүлөрдүн (А.Н.Кононов, 1954; А.А.Григорьев, Н.А.Баскаков, 1969; 1985; Ж.Карамолдоев, 1994) көңүлүн мурдатан бери буруп келген.

Каракол жөнүндөгү уламыштарды жана илимий пикирлерди салыштыруунун негизинде, суунун динамикасын эске алып, *Каракол* – «кара суу» деген мааниден пайда болгон.

Сырт өрөөнүндөгү *Каракол* топоними – алтай тилиндеги «кол», «коол» – “лог”, “ложбина” деген мааниге туура келет. Чындыгында бул жер кара топурактуу, кара баткак, саз келген кокту-колот.

3.2.2. Иран тилдеринин негизинде пайда болгон топонимдер

Кыргыз лексикологиясында араб-иран тилдеринен кирген сөздөр бир топко бириктирилип каралат. Кыргызстандын топонимдерин лексикалык жагынан талдай келгенде, курамында араб сөздөрү кезиккен топонимдер аз санда. Тарыхый маалыматтарда, кыргыз уруулары араб тилинде сүйлөгөн элдер менен тике мамиледе болгондугу тууралуу маалымат жок. Ал эми иран-тажик тилдеринин базасында түзүлгөн топонимдер Кыргызстандын топонимиясында белгилүү деңгээлде кездешет. Бирок мындай топонимдер көбүнчө Тажикстан менен чектеш жашашкандыктан, Түштүк Кыргызстандын Ош, Жалал-Абад жана Баткен облустарына тиешелүү болуп, Түндүк Кыргызстанда анчалык басымдуулук кылбаса да, аздыр-көптүр топонимдердин бар экендиги топонимист Д.Исаев тарабынан көрсөтүлгөн. Окумуштуунун иликтөөсүндө Ысык-Көл топонимиясына тиешелүү *Кажы-Сай, Айран-Суу, Дөрө, Сан-Таш* сыяктуу жер-суу аттары иран тилдик катмарына таандык чечмеленген. И.А.Батманов *Тоң* топонимин иран тилдеринин негизинде “*чен*” деген сөздөн келип чыккан деп караган.

Шор-Булак – Тоң р. айылдын аты. *Шор-Булак* – булактын суусу туздуу келгендиктен, Шор-Булак деп аталган. Топонимдин *шор* компоненти иран тилдеринде да “туз” маанисин билдирет.

Шор сөзү кыргыз тилинде “туз”, монгол, калмак тилдеринде да “туз”, иран тилинде да “туз” деген мааниде колдонула тургандыгы байкалды. *Шор-Булак* топонимдери бул катмарга шарттуу түрдө киргизилди.

Араб-иран тилинен кирген сөздөр жөнүндө сөз болгондо, араб-иран сөздөрү чогуу бир топко киргизилет. Ысык-Көл топонимиясында араб сөздөрүнүн негизинде түзүлгөн аз сандагы топонимдер да бар. Тарыхый маалыматтарда, арабдар VII–VIII кылымдарда Орто Азияны, Волга боюндагы айрым элдерди басып алып, ислам динин тарата баштаган. Араб сөздөрү кыргыз тилине кыргыздардын мусулман динин кабыл алышына

байланыштуу кыргыз тилине алгач кабыл алынган сөздөр динге, кийинчерээк илим, билимге, коомдук-саясий түшүнүктөргө ж.б. байланыштуу сөздөр кирген.

3.2.3. Орус тилинин негизинде коюлган топонимдер

Тарыхый маалыматтар боюнча 1864-жылы Түндүк Кыргызстан Россиянын курамына толук кошулган. XIX кылымдын 60 – 80-жылдарынан баштап Кыргызстанга орус келгиндеринин келе башташы менен орус тилинин негизинде түзүлгөн топонимдер пайда боло баштаган.

Падышачылык саясаттын адилетсиздигинен улам, Ысык-Көлдүн аймагында жашаган жергиликтүү кыргыздар эң жакшы жерлеринен, жайыттарынан тоо-ташка, кокту-колотко сүрүлүшкөн. Бул жөнүндө Жусуп Абдрахманов тарыхый даректердин далилинде кеңири токтолгон. Ысык-Көлдүн айланасындагы кыргыздардын жыл мезгилдери боюнча жашаган жерлерине алар жайыт которуп кетишкенден кийин бош жерлерге орус, украин сыяктуу элдер массалык түрдө жайгаштырылып, отурукташып калган элдер өздөрүнүн тилине ылайыктап топонимикалык аттарды жаратышкан. Географ Ш.Токомбаевдин маалыматтарына караганда, келгин орустар өздөрүнүн мурунку жашап жүргөн Россиядагы кыштактардын аттарын коюп алышкан.

Кыргызстандын аймагындагы орус топонимиясы Н.П.Бутенко тарабынан иликтенилип, диссертациялык иш жазылган. Ысык-Көл топонимиясында орус тилинде коюлган аттар ар кандай илимий экспедиция иштерине, айылдарга, шаарларга, каналдарга байланыштуу көп санда коюлган. Анын себеби саясий, коомдук ишмер Ж.Абдрахманов өз мезгилинде жазгандай, идеологиялык саясатка байланыштуу болгон.

Жыйынтыктап айтканда, бул бөлүктө орус тилине таандык жер-суу аттары көп санда учурай турганы белгиленди. Изилденип жаткан аймактагы орус тилинин негизинде келип чыккан топонимдердин басымдуу бөлүгү адам аттарынын негизинде пайда болгон. Экинчиден, кыргыз топонимдерине орус топонимдерин уюштуруучу мүчөлөр кошулуп аталып кеткен: *Темировка*, *Данияровка*, *Боконбаевское ж.б.* Үчүнчүдөн, которуу (калька) жолу боюнча Ысык-Көл районундагы *Таштак* топоними *Каменка*, Ак-Суу районундагы *Жылуу-Булак*, *Жылуу-Суу – Теплоключенка* болуп которулуп аталып кеткен. Азыркы учурда да райондун борбору *Теплоключенка* аталып келет. Орус топонимдеринен сырткары Ысык-Көл топонимиясында дунган жана немец тилдеринде коюлган географиялык аттар да бар.

Корутунду

Корутундулап айтканда, дүйнө жүзүндө таза түрүндөгү бир да тил жок. Чындыгында топонимика илиминде кандай гана өлкөлөрдүн топонимиясы болбосун, алар ар кандай тилдик катмарлардан турары белгилүү. Ошол себептүү изилденилип жаткан аймактын топонимдери да бир түрдүү жалаң кыргыз тилиндеги сөздөрдөн эместиги ачык көрүндү. Жогоруда айтылгандардан улам, төмөнкүдөй жыйынтык-тыянактарга келдик:

Ысык-Көл топонимиясы ысык-көлдүк кыргыздардын оозеки тилдик өзгөчөлүктөрүн чагылдырат жана алардын тилдик каражаттарынын негизинде түзүлгөн.

Географиялык терминдер башка түрк тилдери сыяктуу топонимдерди жаратууда өзгөчө орунда катышары аныкталды.

Топонимдерди пайда кылган ар түрдүү тилдик каражаттар белгиленди.

Эллипсистик топонимдердин катары белгилүү болду.

Топонимдерде жандуу тилдерде колдонулбаган эскирген сөздөр тилдин жана элдин тарыхында баалуу маалыматтарды көптөгөн кылымдар сактагандыгы байкалат.

Топонимдердеги үндөштүк мыйзамы, толук жана толук эмес үндөшүү, үнсүз тыбыштардын жумшарышы, ассимиляция, диссимиляция жана метатеза кубулуштары аныкталды.

Топонимдердин грамматикалык түзүлүшүнүн маңызы жөнөкөй жана татаал, ал эми морфологиялык жагынан тубаса жана туунду.

Жер-суу аттары бир, эки, үч жана төрт курамдуу. Көпчүлүк топонимдер эки курамдуу, экинчи орунда бир жана үч курамдуу, ал эми төрт сөздөн турган топонимдер да аз санда кездешет.

Региондун географиялык аттарында синтаксистик байланыштын бардык түрлөрү учурайт. Түрк элдеринин топонимикасындагы өзгөчөлүктөрүнүн бири катары сүйлөм түрүндөгү жер-суу аттары да учурай тургандыгы байкалды.

Топонимдер “*аныктооч + аныкталгыч*” тибиндеги моделде, б.а., көпчүлүк учурда ыкташуу байланышы аркылуу жасалган. Бул бөлүмдөгү бардык мүнөздөмөлөр факт-материалдар менен тастыкталды.

Ысык-Көл топонимиясы узак кылымдар бою түзүлгөн.

Региондун топосистемасы бир канча тилдик катмарлардан турат: байыркы жана орто түрк (кыргыз), кыргыз-монгол, нагыз кыргыз, иран тилдеринин жана орус тилдик катмарлары.

Ысык-Көлдөгү географиялык аттардын басымдуу бөлүгү, т.а., 80 % нагыз кыргыз тилиндеги сөздөрдөн түзүлгөн.

Түрк катмары – Ысык-Көл топонимиясынын негизги бөлүгүн түзөт. Ал байыркы жана орто түрк (кыргыз), нагыз кыргыз, Түштүк Сибирь (алтай, тува, хакас, шор) катмарларынан турат.

Монгол, калмак сөздөрү кыргыздар менен саясий байланышынын жана коңшулаш аймакта жашашкандыгынын мезгилинде XIII–XVII кылымдарда сакталып калган.

Иран катмары шарттуу түрдө киргизилди, ал эми араб топонимдери жергиликтүү элдердин мусулман динине ишенүүсүнө, кабылдоосуна байланыштуу кыйыр түрдөгү кабыл алынган сөздөрдүн негизинде аталган.

Орус тилиндеги аталыштар 1865-жылдан тартып орус келгиндеринин отурукташуусу менен пайда боло баштаган. Көпчүлүк топонимдер адам аттарынан коюлган. Компартиянын идеологиялык саясатына байланыштуу кыргыз тилиндеги топонимдерге *-овка*, *-о* ж.б. сыяктуу топонимди уюштуруучу орус тилиндеги мүчөлөр уланып аталып кеткен. Калька жолу

кеңири пайдаланылган, Россиядагы кыштактардын аттарынын негизинде тавтологиялык жана кайталануучу топонимдер пайда болгон.

Дунган жана немец тилиндеги сөздөрдүн негизинде коюлган аз сандагы жер-суу аттары да аныкталды.

Сунуш кылынган бул иште Ысык-Көл жер-суу аттарынын бардыгы толук изилденип бүтү деп айтуу кыйын. Көтөрүлгөн маселелер Кыргызстандын топонимиясында аз да болсо өз салымын кошуу менен, келечекте дагы тереңдетилип изилденилет деген ойдобуз.

Диссертация боюнча жарыяланган илимий макалалардын, эмгектердин тизмеси:

1. Ысык-Көл топонимиясы. – Каракол: Дархан, 2009. – 244 б.
2. Ысык-Көл жер-суу аттарынын сөздүгү: (илимий маалыматтар, уламыштар, аңыздар). – Каракол: Дархан, 2009. – 224 б.
3. Кыргыз топонимдери – теңирчилик таануу маалымат булагы (Ысыккөл топонимиясынын негизинде) // Вестник Исыккульского университета им. К. Тыныстанова. – Каракол, 2006. - №17. -163-169-бб.
4. Ысыккөл топонимиясындагы акелердин ысымдарына жана алардын ишмердиктерине байланыштуу келип чыккан антропотопонимдер жана топонимдер // Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин жарчысы. Серия 1, чыгарылыш 4. Филология. Тил таануу. – Бишкек, 2006. – 427-431-бб.
5. Ысыккөл топонимиясындагы этнотопонимдер жана антропотопонимдер // Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин жарчысы. Серия 1, чыгарылыш 4. Филология. Тил таануу.– Бишкек, 2006. – 421-427-бб.
6. Ысыккөл топонимиясында элдик уламыштардын берилиши // Кыргыз тили жана адабияты. – Каракол, 2007. - №11. – 44-50-бб.
7. Ысыккөл облусундагы эллипсистик топонимдер // Вестник Исыккульского университета им. К. Тыныстанова. Филологические науки. – Каракол, 2009. – №22. – 211-216-бб.
8. Ысык-Көлдүн сырттарындагы географиялык аттарынын сырлары // Кыргыз тили жана адабияты. Тил илиминин маселелери. – Каракол, 2008. - №14. – 43-48-бб.

РЕЗЮМЕ

Акматов Нурбек Рахматуллаевич

Ысык-Көл облусунун топонимиясы

10.02.01 – кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын алуу үчүн жазылган диссертация.

Негизги сөздөр: *топоним, омонимия, синонимия, антонимия, семантика, эскирген сөздөр, диалектилик сөздөр, эллипсис, калька, кайталанган топонимдер, географиялык терминдер, тилдик катмарлар, кабыл алынган сөздөр, өтмө маанидеги сөздөр, табу.*

Диссертациялык иш Ысык-Көл облусунун топонимиясын лингвистикалык жактан комплекстүү планда изилдөөгө арналган.

“Киришүүдө” теманын актуалдуулугу негизделет, изилдөөнүн максаты жана милдеттери аныкталат, изилдөөнүн илимий жаңылыгы далилденет, коргоого коюлуучу илимий-теориялык жоболору белгиленет, изилдөөнүн методдору жана ыкмалары көрсөтүлөт, иштин илимий теориялык жана практикалык мааниси далилденет, иштин апробацияланышы жана жарыяланышы көрсөтүлөт. Ошондой эле Ысык-Көлдүн географиялык жана тарыхый мүнөздөмөсү баяндалат, Кыргызстандагы топонимикалык изилдөөлөрдүн тарыхына кыскача баяндама жасалат.

Диссертациянын биринчи бөлүмүндө Ысык-Көл топонимиясына негиз болгон тилдик каражаттар аныкталат.

Экинчи бөлүм топонимдердеги фонетикалык, морфологиялык жана синтаксистик кубулуштарды иликтөөгө арналган.

Иштин үчүнчү бөлүмүндө Ысык-Көл топонимиясындагы тилдик катмарлар – байыркы түрк (кыргыз), нагыз кыргыз, Түштүк Сибирь (алтай, тува, хакас, шор), кыргыз-монгол тилдик параллелдеринин катмары, иран тилдеринин катмары, орус тилдик катмары көрсөтүлөт, айрым топонимдерге сыпаттама келтирилсе, айрымдары этимологиялык жактан анализге алынат.

Корутундуда өткөрүлгөн анализдин негизинде иштин негизги жоболору жалпыланган.

РЕЗЮМЕ

Акматов Нурбек Рахматуллаевич

Топонимия Исык-Кульской области

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – кыргызский язык.

Ключевые слова: *топоним, омонимия, синонимия, антонимия, семантика, устаревшие слова, диалектные слова, эллипсис, калька, повторяющиеся топонимы, географические термины, языковые пласты, заимствованные слова, переносное значение слов, табу.*

Диссертационная работа посвящена лингвистическому исследованию топонимов Исык-Кульской области.

Во введении рассматривается общая характеристика работы: обосновывается актуальность темы, определяются цели и задачи, аргументируются научная новизна, теоретическая и практическая значимость исследования, излагаются основные положения, выносимые на защиту,

указываются формы апробации и публикации, указываются методы и определяется методология исследования. Дается краткая географическая и историческая характеристика Иссык-Кульской области, и предлагается экскурс в историю топонимических исследований Кыргызстана.

В первой главе определяется характер языковых средств, составляющих основу топонимии Иссык-Кульской области.

Вторая глава посвящена анализу фонетических, морфологических и синтаксических явлений топонимов.

В третьей главе выделены и описаны языковые пласты – древнетюркский (древнекыргызский), собственно кыргызский, южносибирский (алтай, тува, хакас, шор), кыргызско-монгольский, ираноязычный и русский; дан их анализ с точки зрения их семантики и этимологии и.др.

В заключении на основании проведенного анализа представлено обобщение основных положений работы.

Summary

Akmatov Nurbek Rahmatullaevich

Toponymy of Issyk-Kul Region

The thesis is submitted to confer the scholarly degree of Candidate of philological sciences

10.02.01 – Kyrgyz language

Key words: *toponymy, homonymy, synonymy, antonym, semantics, dialectal words, ellipsis, calque, repeated toponyms, geographic terms, linguistic layers, borrowing, figurative meaning of words, taboo.*

The thesis is devoted to the linguistic investigation of the Issyk-Kul region toponymy.

Introduction deals with the topicality of the theme, aim, tasks, novelty, theoretical and practical value of the research. The basic propositions, approbation, and publications, methods, and methodology of research have been also set in the introduction. There is a short geographical and historical characteristics of the Issyk-Kul region, introduction to the history of toponymy research in Kyrgyzstan.

Chapter I deals with the nature of language means, composing basic toponymy of the Issyk- Kul region.

Chapter II is devoted to the analysis of phonetic, morphological, and syntactic peculiarities of toponymy.

The third chapter outlines ancient Turkish language (ancient Kyrgyz language), Kyrgyz language, South Siberian (Altay, Tuva, Hakas, Shor), Kyrgyz-

Mongolian, Iranian, and Russian. There have been done semantic and etymological analysis.

Conclusion summarizes the main issues of the thesis.